

Lige så lidt greb Blicher havde om at afstemme sine meninger med det mulige og udsætte sine egne ideer for fornuftens prøve, hvorved han tit blev til grin eller lagde sig urimeligt ud med folk, lige så stor og suveræn orden og form hersker der som bekendt i hans kunst. Forunderligt nok. Som om han er et andet menneske, når han digter.

Man kan med rette sige med Knud Sørensen, at hele Blichers agitatoriske virksomhed er af underordnet betydning målt med den digteriske indsats' umiskendeligt høje kvalitet. Og hvem vil anbefale noget som helst politisk skrift på bekostning af "En Landsbydegns Dagbog", der er verdens bedste og skrækkeligste novelle om at falde for en fristelse. Og som trods sin klare ægte opbyggelighed tumler med de mørkeste skæbnekræfter, der udgår fra køn og tabu.

I sine mest trængte øjeblikke, forblændet af tilsidesættelse, krænkhed, ekstremisme, bliver Blicher til tider talerør for de mest udbredte fordomme og dermed symptomatisk interessant. Han bliver i sig selv et dokument. At møde denne Blicher i Albøges grundige og uprætentiøse bog, der kommer hele vejen rundt på både godt og ondt, er umådelig udbytterigt.

Men hvor livssynet kommer fra, gennemtrukket af melankoli og hårdt tilkæmpet resignation som det er, det får vi i grunden ikke megen hjælp til at forstå, hverken i det politiske forfatterskab, i erindringerne eller biografien. Vi må nøjes med det der er, og det er jo umådeligt. Professor Peter Brask har skrevet et analytisk tobindsværk alene om novellen "En Landsbydegns Dagbog" til at blive klogere af.

Jægeren har man altid set for sig, til nød præsten, nu med Albøge har man lært fantasien at kende i renkultur. Orienteringspunkterne står klarere herefter: naturen og jagten og pulten, ikke familien eller "arnen", om man vil. Blichers stue er – "Røverstuen."

Niels Barfoed

ULF HAXEN: *Det lille mirakel. Jødisk bogkunst i tusind år*. Gyldendal 2003. 360 s., inkl. litteraturliste, ordforklaringer og indices; rigt illustreret.

Det skal allerede fra starten siges, at *Det lille mirakel* er en overordentlig smuk bog. Med farvebilleder på næsten hver eneste side, og en meget elegant layout, er det en bog som indbyder til både tilfældige opslag og til en mere sammenhængende læsning. Bogruller i alle størrelser, små miniaturebøger og kæmpe foliantbind bliver alle brugt til at illustrere den jødiske bogkunst og dens udformning både før og efter overgangen fra håndskrift til trykt bog. Baggrunden for bogens udgivelse er en udstilling omkring hebraisk som sprog, der blev afholdt på Det Kongelige Bibliotek i år 1989, et hundrede år efter grundlæggelsen af den organisation, som fra 1953 er kendt som Det hebraiske Sprogakademi. Bogens formål er, med udgangspunkt i Det Kongelige Biblioteks samlinger som forfatteren har

detaljeret kendskab til efter sit mangeårige arbejde med de judaistiske dele deraf, at skitsere den jødiske bogs udvikling.

Med afsæt i et bibelhåndskrift fra 1400-tallet fører forfatteren i ti kapitler læseren igennem den jødiske bogs historie og forskellige former, udformninger og udtryksmåder. Det første kapitel, „Bøger har deres egen skæbne“ (s. 11-26), fortæller om bøger, som er blevet reddet fra undergang, selv når deres ejere ikke altid var så heldige, og vi får også en gennemgang af den „indkøbsrejse“, som nok har bidraget mest til Det Kongelige Biblioteks samling af hebraiske (og arabiske) håndskrifter, nemlig „Den Arabiske Rejse“ 1761-67. Den er også kendt som „Carsten Niebuhr-ekspeditionen“ opkaldt efter den eneste overlevende deltager, som sørgede for, at de indsamlede skatte nåede København. Det næste kapitel, „Billede og skrift“ (s. 27-48), gennemgår udviklingen fra bogrulle til kodeks, d. v. s. den type genstand, med permer og blade, som vi i dag almindeligvis forstår ved en bog. Brugen af billeder – og diskussionen omkring den – tages op, hvad leder over til det næste kapitel, „Jødisk bogmaleri“ (s. 49-107). I dette kapitel, hvor mange af de smukkeste eksempler på illuminationer (bogmaleri) og andre former for udsmykning af bogsider i Det Kongelige Biblioteks samlinger bliver gengivet og beskrevet, bevæger vi os fra det mauriske Spanien via de sydlige dele af Frankrig og Tyskland til 1500-tallets Italien. Den muslimske kunsts indflydelse på den jødiske udformning af bogkunst bliver vist med talrige eksempler på de såkaldte tæppesider, hvor de geometriske former minder om de mønstre, vi finder på mange orientalske tæpper. Men også den mere nordlige gotiks påvirkning bliver behandlet, og læserne gives rig lejlighed til at beundre de fantastiske farver og mønstre, som endnu mange århundreder senere lyser imod os fra bogsiderne. Hvordan gjorde de det? Det er det spørgsmål som bliver behandlet i det næste kapitel, „Abraham ben Haims farvelære“ (s. 108-115), hvor et lille skrift fra det middelalderlige Portugal med opskrifter på farver bliver gengivet, opskrifter med ingredienser som vi i dag ikke normalt forbinder med farvefremstilling: skind af havål, hundepoter og guldmønter.

1500-tallets Italien var stedet for den næste fase af den jødiske bogkunsts udvikling. I 1475, ca. tre decennier efter at Gutenberg startede sit trykkeri i Mainz, blev den første hebraiske bog trykt i Italien. Det foreliggende værks mest omfangsrige kapitel, „Forbudte verdensbilleder“ (s. 116-188), omhandler netop perioden 1475 – ca. 1600, når de trykte hebraiske bøger begynder at erobre verden. Der bliver i detaljer redegjort for hvilken bog som var den første (et ikke helt enkelt spørgsmål), og hvordan de forskellige trykkerier og trykkere, jødiske og kristne, kæmpede for at blive de første til at udgive de jødiske klassikere: Bibelen, Talmud, forskellige rabbinske værker osv. Igen bliver billedernes rolle diskuteret ligesom den udvikling, som leder til at bogmalerne gradvis bliver erstattet af bloktryksskærere og kobberstikkere, hvis udsmykninger og illustrationer vandrer mellem jødiske og kristne bøger og trykkerier.

Bogtrykkerkunsten forblev dog ikke et italiensk eller sydeuropæisk anliggende. Fra Italien flyttede trykkere til Prag, til forskellige tyske byer og ikke mindst til Amsterdam, som i løbet af 1600-tallet etablerede sig som den store bogmetropol i Nordeuropa, så meget at „med Amsterdams stempelsnit“ (skriftsnit) bliver en kvalitetsbetegnelse for både trykte bøger og håndskrifter. I kapitlet „Hebraisk tryk i Nordeuropa“ (s. 189-219) bliver læseren ledsaget igennem denne udvikling og bogtrykkets videre udbredelse helt op til de danske byer Wandsbeck og Altona i det nordlige Tyskland.

Det er også i Nordeuropa at, den håndskrevne og bemalede bog får sin seneste (sidste?) renæssance i 1700-tallet med København og andre danske og nordeuropæiske byer som nogle af de mere centrale „udgivelsessteder“. I kapitlet „1700-tallets jødiske bogmaleri“ (s. 220-236) bliver der redegjort for denne opblomstring, nogle af dens centrale personer og de smukke værker, som blev dens resultater.

Fra kapitlet „Jøder af den portugisiske nation“ (s. 237-261) skifter bogen delvist karakter. Med få undtagelser overgår fremstillingen til at koncentrere sig om den dansk-jødiske kulturs udvikling. Det er vitterlig nu litterater og bogsamlere som er omdrejningspunkterne, medens selve bogen som genstand forsvinder i baggrunden. I kapitlet „Jøder af Ashkenas“ (s. 262-296) finder vi dog et afsnit omkring erhvervelserne i 1780'erne fra den bogsamling, som Otto Thott havde opbygget, men her bliver der vist tilbage til billeder i de forudgående kapitler; ellers viser fremstillingen mest, hvordan de danske jøder efter den første emancipation i 1814 og grundloven i 1849 bliver mere og mere integrerede i den danske samfund. Bogens afsluttende kapitel, „Arven efter David Simonsen“ (s. 297-324), behandler den person, som mere end nogen anden er knyttet til Det Kongelige Biblioteks samlinger af bøger fra og om den jødiske kultur, nemlig rabbiner David Simonsen (1853-1932). Gennem fyldige citater fra avisartikler m.m. tegnes et billede af denne fascinerende bogsamler, hvis samling den dag i dag er med til at give Det Kongelige Biblioteks samling af jødiske bøger dens ry for at være blandt de bedste i Europa.

¹ Nogle af uklarhederne skyldes formentlig forskellige kilders omregning af årstalsangivelser ifølge den jødiske tidsregning, hvor året strækker sig fra efterår (sept./okt.) til efterår, men det er desværre ikke altid tilfældet. Se f. eks. s. 33: billedtekstens 1948, for fundet af Dødehavsrullerne, skal være 1947 som i brødteksten; s. 117 m. fl.: Menassch ben Israels trykkeri oplyses grundlagt i 1627, men den første bog, angivelig af Delmedigo, bliver udgivet 1626. Den korrekte oplysning er, at den første bog som Menassch ben Israel trykte, men at den udkom i januar 1627 (den pågældende bog af Delmedigo udkom i det jødiske år 5389 (1628-1629)); og s. 206 og 222: auktionen efter Otto Thott (1703-1785) oplyses have fundet sted i både 1728 og 1785; det korrekte er 1786-1792. Thotts håndskriftssamling, inkl. Cod. Hebr. 32, overgik i øvrigt testamentarisk til Det Kongelige Bibliotek og blev altså ikke erhvervet ved auktionerne.

Bogen afsluttes med litteraturliste, ordliste, billedregister, personregister og emne- og stedregister.

Den smukke udformning og det formidable billedmateriale til trods er der dog nogle ting som forstyrrer læsningen. Man finder desværre modsigelser i konkrete angivelser af årstal,¹ og navneformerne for den samme person/foreteelse varierer, hvad der må være forvirrende for den læser, som ikke kender hebraisk og/eller jødisk navneskik;² også for den hebraiskkyndige rejser der sig en del spørgsmålstejn vedrørende oversættelser og henvisninger.³ Flere gange er der desuden uklarheder vedrørende henvisninger mellem tekst og billeder.⁴ En efterforskning fra den nysgerriges side efter flere oplysninger omkring de gengivne tekster viser også, at der nogle gange, i det som fremstilles som ordrette citater eller oversættelser, er indskudt tekst, noget som må siges at være unødvendig.⁵ Hvad der er mere irriterende er dog de gentagelser som forekommer, og de modsigelser som flere gange opstår mellem disse forskellige fremstillinger af det samme fænomen eller forløb. Hvad er for eksempel den korrekte baggrund for

¹ F. eks. s. 12 og s. 13: Josef ben Jehudah/Josef ibn Hanin/Josef ben Jehuda ibn Hanin; s. 100: Meir ben Barukh/Meir ben Baruch; s. 132 og s. 133: Salomon/Solomon; s. 135 og s. 137: Safed/Safad; og s. 246 og s. 250: Meir Goldschmidt/Meyer Goldschmidt.

² F. eks. s. 25: „kaha“ skal være „keha“ og bør i sammenhængen oversættes med „ligesom [dette]“; „Dengang avadim hajjenu“ burde være „avadim hajjinu“ og oversættes med „dengang vi var slaver“; s. 39: det som ses på billedet er kun tekst fra Salmernes bog (slutningen af Sl. 137 og begyndelsen af Sl. 138), ikke Kimchis kommentar; s. 83 og billedtekst s. 84: der står ikke „skriver og hazan“ – det ord som er blevet opfattet som „hazan“ er tydelig markeret som en forkortelse, i dette tilfælde for en formel som normalt bruges ved afslutningen af læsningen af en Torah-cyklus, „hazaq hazaq ve-nithazeq“, ordret oversat: „stærk, stærk og må vi blive styrket“; og s. 164: „divre ha-jamim“ bliver ikke oversat med det, for en dansk læser, velkendte „1.-2. Krønikebog“, men med „historien“.

³ F. eks. s. 19: i billedteksten henvises til s. 13, som dog ikke viser det omtalte testamente; s. 63-72: det håndskrift (Cod. Hebr. II) som bliver benævnt „Bibel fra Roussillon“ savner desværre en nærmere angivelse af oprindelsessted; det kan være Perpignan (billedtekst, s. 57) men dette kan ikke med sikkerhed fastslås. Det er derfor irriterende, at dette håndskrift bliver benævnt „Perpignan Biblen“, når den bliver sammenlignet med den bibel fra Perpignan som opbevares på Bibliothèque Nationale i Paris (sign. Hebreu 7); s. 103: billedteksten beskriver ikke det, som bliver vist, men helt andre tekster, i dette tilfælde den velsignelse som bliver fremsagt ved den rituelle håndtvætning; og s. 222: den nederste velsignelse er ikke en lovprisning over menneskets forgængelighed, men den velsignelse der skal fremsiges når man ser en verdslig konge. Det er i øvrigt uheldigt, at de jiddische forklaringer i Cod. Hebr. 32 omtales som „undertekster“ (s. 220), når de gennemgående står ovenfor hvert billede.

⁴ F. eks. s. 57 (billedteksten): oplysningen om San Felices beliggenhed „vest for Salamanca ved den portugisiske grænse“, har ingen modsvarighed i den hebraiske tekst, men er en indskudt hypotese i *Index of Jewish Art's* gengivelse af det pågældende håndskrifts (Cod. Hebr. III-IV) kolofon (det samme gælder gengivelsen af kolofonen i Cod. Sim. Hebr. 70 (s. 104), hvor de indskudte parenteser i

den tredelte kassette, som den spanske bibel i tre bind fra 1460erne er forsynet med – en smuk tempelsymbolik eller praktisk pragmatisme?⁶ Hvor meget ved vi om F. C. von Havens anskaffelse af hebraiske håndskrifter under rejsen til Orienten? Fortæller de nærmere omstændigheder sig i historiens mørke, eller er håndskrifternes oprindelse og priser nøjagtigt beskrevet?⁷ Et lignende problem optræder i forbindelse med Gershom Soncinos møde med Daniel Bomberg, hvor vi først får at vide, at der ikke foreligger noget referat af mødet, og straks derefter, at forløbet bliver beskrevet af Soncino i en udgivelse fra 1525.⁸ Historien bag haggadah'en fra Theresienstadt bliver også fortalt i to versioner;⁹ ligeledes bliver Glückel von Hamelns livsforløb skildret med varianter,¹⁰ og hvor mange eksemplarer reddede trykkeren Shimon Levi Günzburg af den liturgiske bog fra Tannhausen, et eneste¹¹ eller tre styk?¹² Ligeledes har det måske skortet på forståelse for de jødiske teksters hellighed blandt flyttemænd i 1780erne, dog

oversættelsen ikke forefindes i den hebraiske tekst); og s. 133f: selv om ordet „d'fus“ (tryk) angiveligt (s. 134) slog først helt igennem ca. 1500, bliver det her indføjet i oversættelsen af kolofonen.

⁶ Jf. s. 12 og s. 19, hvor forklaringen indbefatter en tempelsymbolik, og s. 17, hvor der er tale om helt praktiske hensyn.

⁷ Jf. s. 18f: „Og de nærmere omstændigheder omkring købet af biblen små tre hundrede år efter [*sic!*] Carsten Niebuhr-ekspeditionens rejsen til Det lykkelige Arabien fortæller sig også i historiens mørke“, og s. 22 (om von Haven): „Han skal trods alt krediteres for at have indsamlet et pænt kvantum håndskrevne bibler, som han omhyggeligt beskriver i sine notater med oplysninger om håndskrifternes oprindelse og priser.“ Den interesserede læser kan for øvrigt henvises til de udgivelser af rejsejournaler etc. fra rejsen, som i disse år er under udgivelse på dansk (Forlaget Vandkunsten, Carsten Niebuhr-biblioteket, 2003 ff.).

⁸ S. 154. Haxen baserer tilsyneladende sin fremstilling på den artikel af Marx, som bliver nævnt i litteraturlisten, hvori kilderne bliver fortolket som at det drejer sig om to forskellige møder, hvad muligvis kan forklare denne uklarhed.

⁹ Den slåfejl som daterer Anden Verdenskrigs begyndelse til 1941 er en af de mere pinlige i bogen. Den ukendte polske fange ville desuden næppe have risikeret at blive sendt til Auschwitz i april 1945, da den sovjetiske hær var nået frem dertil allerede den 27. januar. Andre slåfejl, som kan virke forvirrende forefindes bl. a. på s. 75, hvor der med Cod. Hebr. 32 menes Cod. Hebr. 37, og på s. 102, hvor dateringen 5255 skal være 5266 (og så passer omregningen til 1506). Oplysningen om, at Torah-vimpler normalt er 4 cm. brede (s. 273), er muligvis en slåfejl for 14 cm.

¹⁰ S. 215 og s. 242. Vedrørende s. 215 kan siges, at Glückel ikke begyndte at skrive sine erindringer under svenskekrigene, men i 1691, hvad også fremgår af den næste sætning (år 5451 svarer til 1690-91). I år 1666 var hun heller ikke „ene kvinde“ (Haim døde først i år 1689), og hun var ikke 44 år gammel, men kun ca. 20 år gammel og havde to eller muligvis tre børn, afhængig af hvordan man forstår kronologien i erindringerne. Vedr. s. 242 kan nævnes, at bemærkningen om forholdet mellem Sverige og Danmark bliver nedfældet allerede i bog to af hendes erindringer.

¹¹ S. 185 og s. 194.

¹² S. 188 og s. 192.

var det ikke den til Det Kongelige Bibliotek testamenterede Torah-rulle som blev „trådt under „fødderne“, men dens Torah-vimpel.¹³ Nogle gange overgår formodninger eller teorier til et par sider senere at blive behandlet som fakta,¹⁴ – andre gange sker det modsatte.¹⁵ Alt for tit er der også modsigelser eller uklarheder hvad gælder kronologien i teksten, og når man som læser vil vide mere, opdager man at flere af disse afsnit inkluderer urigtige oplysninger.¹⁶

Disse ting ville måske kunne henføres til småtingsafdelingen, selv om de kan være nok så irriterende, når man med et hurtigt opslag ønsker at få fat på en faktuel oplysning eller få redegjort for et forløb. De burde desuden være blevet fanget af korrekturlæseren eller som den sidste instans af redaktøren.

Der er imidlertid andre ting, som gør *Det lille mirakel* til en fremstilling som rejser spørgsmål. Det første opstår ud fra bogens undertitel og gælder en defi-

¹³ S. 273, jf. citatet på s. 272. Beskrivelsen af de hebraiske håndskrifter i „Lommebogen“ (s. 222), som senere (s. 272-274) bliver uddybet til *Topografisk (skal være: Topographisk) og økonomisk Lommebog ...* (1794), kan ikke være forfattet i sin endelige form af John Erichsen, der døde allerede i 1787. Selv om hans notater kan have været brugt, ville han nok ikke omtale sig selv som „salig Erichsen“, hvad der sker flere gange i teksten. En teori knytter teksten til Frederik Ekkard, ansat ved Det Kongelige Bibliotek 1784-1814.

¹⁴ S. 90f (billedteksterne): dateringen af Cod. Hebr. XI, som er usikker på s. 90, er sikker på s. 91; s. 119 (billedteksten): de jødiske mæcener, som der kun kan gisnes om på s. 118, er nu blevet en kendsgerning.

¹⁵ S. 184-194: diskussion om Shimon Levi Günzburgs rolle i trykningen af forskellige bøger, som første er sikker og derefter usikker. Til dette kan føjes, at vandkanden, som ses i bunden af forsiden af trykket fra Tannhausen (s. 188), er levitternes (ikke kohanitternes) symbol, hvilket kunne være det manglende trykkeremblem for Shimon Levi Günzburg, som Haxen efterlyser (s. 194). Resultatet af en anden glidning ses på s. 274, hvor Cod. Hebr. 32, som på s. 222 tilskrives Samuel Hirsch Dreznitz, og på s. 226 er nævnt som „den lille bønnebog fra Dreznitz“ (og muligvis tilskrevet Josef Leipnik), nu er „udført i Mähren 1728 af en unavngiven skriver“ – i og for sig korrekt, men forvirrende for læseren.

¹⁶ Se f. eks. s. 35-37, 42: hvis Aleppo-kodeksen, som der bliver sagt på s. 36, var skrevet i første halvdel af 900-tallet (s. 36, alt. c. 930, s. 37), kan den bibel, der er skrevet i 1009 og opbevaret i Leningrad, ikke være den ældste bevarede hebraiske bibelkodeks; denne ære tilkommer muligvis en anden kodeks, dateret til 929 (se billede på s. 42; for øvrigt har bibelen fra 1009 været kendt siden 1800-tallet (ikke 1990, s. 35), og i særdeleshed siden 1937, da den for første gang danner grundlag for en videnskabelig udgave af den hebraiske bibeltekst); s. 81: Samuel Ibn Tibbon bliver udnævnt til skriver af Barcelona-håndskriftet *Moseh Neukhim* fra 1347/48, hvad er en forbavsende oplysning, da han (som var den som oversatte værket fra arabisk til hebraisk) var samtidig med Maimonides, hvad også fremgår af s. 60f; s. 103f: Philip Heyman døde i 1893 (ikke 1873), hvilket er forklaringen på at han kan erhverve et håndskrift i Bellagio i år 1891 – den. 6. september 1891 er dog hverken datoen for Heymans køb (billedteksten s. 105) eller datoen for Simonsens erhvervelse (s. 104), i det pågældende håndskrift har Simonsen skrevet „Foræret mig 8/6 91 af Fabrikør Phil. W. Heyman,

nition. Hvis man ser på de eksempler og især på det billedmateriale som bliver bragt i bogen, er jødisk bogkunst i princippet kun bøger på hebraisk, jiddisch og andre sprog skrevet med hebraiske bogstaver. Bøger på andre sprog bliver nævnt, men ikke afbildet. Det hebraiske sprogs absolut centrale position i den jødiske kultur skal selvfølgelig ikke benægtes, men det foreliggende værks koncentration om hebraisk og dermed hyppigst religiøs litteratur bevirker at den jødiske – religiøse og sekulære – litteratur, som blev udgivet på andre sprog, i en vis forstand forsvinder fra synsfeltet, selv om den i rigt mål findes i Det Kongelige Biblioteks samlinger. Som et eksempel kan nævnes Gershom Soncinos udgave af Petrarchas samlede værker (Fano 1503). Denne bog med sin smukke bemalede førsteside, hvor dyblå bræmmer omkranser den italienske tekst, kunne meget vel have være behandlet i *Det lille mirakel* som et eksempel på jødisk bogkunst. Diskussionen om hvad man mener med betegnelsen „jødisk“ rummer, det skal gerne indrømmes, et væld af aspekter og kan næppe sammenfattes i nogle få ord, men i denne sammenhæng kunne man måske have forventet, at den i det mindste blev nævnt.

Også ved rigtigheden af den anden halvdel af bogens undertitel kan der stilles spørgsmål. De værker, som fremstillingen er centreret om, har sin oprindelse ca. 1300 – ca. 1800. Dette medfører også, at de tusind år, som omtales i bogens undertitel i praksis kun er halvdelen. Men det var, og det skal indrømmes, fem århundreder som forsynede verden med en utrolig bogskat. Af den er desværre store dele gået tabt, ikke mindst i det seneste århundrede, men at så mange værker trods alt er bevaret, og oven i købet befinder sig i Det Kongelige Biblioteks samlinger, er visselig et mirakel.

som nylig erhvervet i Bellagio”; s. 134: Asher ben Jehiel, hvis dødsår på s. 91 opgives som 1327, kommer på s. 134 til Toledo i begyndelsen af 1400-tallet (er det muligvis en fejloversættelse af det engelske „14th century”, jf. s. 176, hvor en bog fra 1526 betegnes som „en af 1600-tallets fornemste udgivelser”); s. 136f.: Isserles’ kommentar var ikke trykt i førsteudgaven af *Shulchan Arukh*, hvad også fremgår af s. 137; s. 146f.: I billedteksterne refereres til Brescia-udgaven 1497(?) af *Arba’ah Turim*’s første del *Orah Haim* som en førsteudgave, hvad der er forkert (jf. s. 135, hvor 1485-1487-udgaven fra Hijaar bliver nævnt; Gershom Soncino i Italien er heller ikke den første som udstyrer sine bøger med kunstfærdige træsnit (s. 146), hvis den første kendte dekoration med træsnit blev trykt i Hijaar i Spanien 1486 (s. 147)); s. 162: når ghettoen i Venezia bliver oprettet i begyndelsen af 1500-tallet, er det ikke tohundrede år senere at H. C. Andersen oplever ghettoens atmosfære i Frankfurt; s. 184-185 og 191-194: *Sefer Minhagim* er skiftevis udgivet første gang i 1589, 1591 og 1593; s. 199: den hollandske udgave af *Mikve Israel* udkom først i 1666, ni år efter Menasse ben Israels død (*Piedra gloriosa* er i øvrigt ikke en af hans første bøger (s. 201, billedteksten), men en af hans sidste. Det er heller ikke sandsynligt at Rembrandt i år 1635 lod sig inspirere af Menasse ben Israels bog *In terminio vitae*, som ifølge oplysningen på samme side (s. 203) udkom fire år senere).

Bogens oprindelse i disse samlinger afspejles også i den hovedvægt som bliver lagt på den (vest-)europæiske jødiske boghistorie, selv om der bliver foretaget enkelte udflugter til andre himmelstrøg. Her ville derfor en indledende diskussion omkring udvælgelsen af de billeder og forløb som skildres have hjulpet læseren.

Fokuseringen i bogens sidste kapitler på den dansk-jødiske udvikling har også fået til følge, at illustrationerne bliver færre, og de er enten „gentagelser“ fra tidligere perioder eller kommer fra samtidige, ikke-jødiske kilder. Igen kunne man have ønsket, at andre værker end de mest sjældne og unikke havde kvalificeret sig som jødisk bogkunst.

Det største problem med *Det lille mirakel* er dog et helt andet. Flere benyttede værker bliver gengivet på en upræcis måde, uden at det står klart hvornår der er tale om citater, parafraaser eller oversættelser. Dette gælder især Marek Halters bog *Mindet om Abraham*,¹⁷ som bliver brugt for at føre fremstillingen fremad over næsten et hundrede sider (s. 119-208). I Halters bog, der angivelig handler om hans slægts historie, omtales historiske og fiktive personer, uden at forskellen klart opridses, fra Det andet Tempels undergang år 70 indtil Anden Verdenskrig i en skønlitterær fremstilling, som delvist bygger på autentiske begivenheder og kendsgerninger, men grænsen mellem disse og det rent fiktive materiale er sjældent klar. Haxen synes indledningsvis at være klar over problematikken, idet han skriver: „Marek Halters bog har karakter af familiekronike, men kan ikke uden videre tilsidesættes som ren digt og fiktion“ (s. 119) – en udtalelse, som vel må forstås som at Halters bog indeholder korn af sandhed, men hovedsagelig er opdigtet. En yderligere advarsel om ikke at stole på Halter, får vi når Haxen henviser til at Halter i en fodnote fortæller, at det første værk som Soncino trykker (sammen med en af Halters formodede forfædre) ifølge *Mindet om Abraham* ikke er nævnt i oversigter over Soncinos tryk (s. 142).¹⁸ Men på trods af dette dukker Halters persongalleri op igennem cirka en fjerdedel af *Det lille mirakel*, nogle gange i citattegn, men lige så tit i den løbende tekst, uden yderligere markering af oprindelsen, på en for læseren ikke altid helt gennemskuelig facon.

At lade sig inspirere af en skønlitterær bog i en (populær-)videnskabelig fremstilling er én ting; at overtage forløb og navne kan straks blive mere problematisk. Et eksempel: Hvis Doña Gracia kom til Konstantinopel 1553 (s. 161), kan hun næppe, hverken reelt eller fiktivt, få oplæst en bulle med indledningen „Det er meningsløst og ubehageligt“ som „den ny pave Paul 3. (1534-1549) netop havde udsendt“ (s.

¹⁷ De danske udgaver af *La mémoire d'Abraham* (Paris: R. Laffont 1983; overs. Jannick Storm) hedder hhv. *Mindet om Abraham* (Erichsen, 1988) og *Abrahams bog* (Erichsen, 1997)

¹⁸ Det kan her tilføjes, at det pågældende værks navn ikke er *Sheva' enayim* (Halter og Haxen), selv om det ville være det grammatisk korrekte, men ifølge tilgængelige bibliografiske værker *Shiv'ah enayim*, sandsynligvis et citat fra Zak. 3,9.

162). Marek Halter (som Haxen skiftevis citerer og parafraserer) nævner dog ikke nogen årstal, men lader kun (hvad Haxen også genbruger) Doña Gracia nævne Paul 3. og Julius 2.¹⁹ som „de foregående paver“. Den korrekte oplysning er, at pave Paul 4. (1555-1559) i juli 1555 udsendte bullen *Cum nimis absurdum*, der også bliver nævnt med sin latinske titel i den franske original af Halters bog.

Som det er fremgået, vækker *Det lille mirakel* sine læsers nysgerrighed på mange måder. Når man så selv ønsker at finde ud af mere, opdager man, at Haxen på ingen måde undervurderer sit publikum. Henvisningerne til Det Kongelige Biblioteks håndskrifter er nogle gange lovlig kortfattede,²⁰ og den læser, som selv ønsker at finde den litteratur, der bliver henvist til i teksten og som ikke er nævnt i litteraturlisten, er nødt til at være meget god til at finde bøger og tidsskriftsartikler, når man kun har et forfatternavn eller en titel at gå efter. Med en smule fantasi kan man opspore interviewet med Cora Simonsen (s. 324), dog ikke i *Jødisk Samfund*, som først begynder at udkomme i 1946, men i dets forgænger *Jødisk Folkeblad*; det er mindre nemt at finde frem til Friedigers karakteristik af Rembrandts malerier fra 1939 (s. 203). Det ville også have hjulpet fremtidig forskning, hvis oplysninger om signaturer og/eller opbevaringssted var blevet oplyst for de utrykte kilder, som er blevet brugt.²¹ Litteraturfortegnelsen bidrager også med uklarheder. For eksempel ville det have været en pæn gestus overfor den interesserede læser at fortælle, hvornår en bog *de facto* er helt eller delvist på hebraisk, selv om den også har en titel på et vesterlandsk sprog. Flere titler og forfatternavne er forkert gengivet, og årstallene passer ikke altid med dem, som står i bogen, og dermed i bibliotekernes kataloger. Litteraturlisten rejser også et andet spørgsmål. Som fremgået ovenfor, drejer den afsluttende del af bogen sig meget om den dansk-jødiske historie. Dette har desværre ikke sat sig spor i litteraturlisten, hvor de fleste anførte værker behandler håndskrifter og tidlige tryk i perioden op til c. 1800. Den læser som vil søge videre oplysninger om det som bliver behandlet i de tre afsluttende kapitler, bliver derfor beklageligvis ladt i stikken.

På trods af de mange eksempler på problemer og uklarheder byder *Det lille mirakel* med sine smukke billeder læseren på en vidunderlig rejse igennem jødisk historie og den hebraiske bogs udvikling. Det er derfor beklageligt, at der ikke er blevet brugt mere omhu på de ledsagende tekster – det havde så god en historie fortjent.

Eva-Maria Jansson

¹⁹ Skal være Julius 3., hvad det også er i den franske original, jf. Halter, Marek: *La mémoire d'Abraham*, s. 395.

²⁰ „Kodeks 5“; „de tre manuskripter med numrene 1,5, og 7-9“ (s. 70).

²¹ F. eks. brevene i de danske og norske rigsarkiver (s. 244-246) og Margolinskys *Beskrivelse af Københavner Hagada* (s. 329).